VASTAG GAZSÓ HARGITA

A hallgatás stratégiája

Az önazonosság megtagadása vagy az önmagaság változásai Munk Artúr szövegeiben, egodokumentumaiban

A legmélyebb lélektani rejtély, hogy Munk Artúr miért nem beszélt zsidóságáról, zsidó identitásáról. Nevezhetjük-e egyáltalán zsidónak, zsidó írónak azt, aki nem foglalkozott hagyományaival, múltjával, akinek műve szövetében nem figyelhető meg a zsidó tényező, csak tudatos magatartása eredményeként az identitás elhallgatása?

Egy csoporton belül a zsidó identitás akkor maradhat fenn, ha működik a *kollektív emlékezet*ük, ha az intézményeik és saját erőfeszítésük által a hagyományozódás megtörténik (ERŐS 2001). De hogyan is megy végbe ez az emlékezés? Ha „a múltat tevékeny módon továbbadták a jelen nemzedéknek, s az ezt a múltat jelentéssel bíró valamiként a magáévá fogadta" (ERŐS 2001: 113). És mikor felejt? „Ha az a nemzedék, amely a jelent birtokolja, nem nyújtja azt át a következő nemzedéknek, vagy ha a következő nemzedék elutasítja, amit kap, és nem adja tovább, ami ugyanazt jelenti" (ERŐS 2001: 113).

Azon kétszáz év alatt, amíg a felvilágosodás, a szekularizáció, az emancipáció, az asszimiláció folyamatai végbementek, megváltozott a zsidó közösségnek, az egyéneknek a hagyományhoz, a valláshoz való viszonya (ERŐS 2001). Akadtak, akik a vallásukat egyszerre elkezdték tehernek érezni, hiszen kényelmetlenséget, kötöttséget jelentett a világias életmódjukhoz képest. Az előítéletektől is könnyebben megszabadultak így (GERŐ 2005), és feloldódhattak az új identitásban. „A zsidóság esetében – lett légyen szó bármilyen értelemben zsidó identitásról – sok esetben a rejtőzködés vált jellemzővé. Nem beszélni róla, elfelejteni, titkolni, mintha egy adminisztratíve kikényszerített asszimiláció zajlott volna"

(GERŐ 2005: 98). Gerő András óvatosságra int azokkal kapcsolatban, akik nem tartják magukat zsidónak, ugyanis „az össze nem tartozás nem a véletlen, hanem a tudatos magatartásuk eredménye" (GERŐ 2005: 159), és önkényesen sorolunk olyanokat egy táborba, akik saját választásuk szerint nem tartoznak össze. Gyáni Gábor az identitás gyenge használatának nevezi ezt a formációt. Ekkor a hasonlóság és az azonosság hiánya lép fel. Hiszen „az identitás: személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul" (H. ERIKSON 1991: 402). A 19. század első feléig zsidó az volt, aki az izraelita valláshoz tartozott. Az emancipáció, 1868 után már nem csak az izraelita volt a zsidó. „Előfordulhatott, hogy valaki zsidó (izraelita felekezetű) családba született, gyerekként azonban kikeresztelkedett és katolikus vagy protestáns felekezeti iskolába járt (amit kikeresztelkedés nélkül is megtehetett), de még csak tudatában sem volt zsidó származása tényének" (GYÁNI 2013: 214). Karády Viktor foglalkozott – többek között – a zsidó identitás elfelejtésével, megtagadásával, amit a kényszeres elfojtás egyik alakjaként definiál, és ami általában a történelmileg ellenséges környezet hatására alakul ki (KARÁDY 1997).

Feltehető a kérdés, hogy Munk Artúr önéletírása, a *Köszönöm addig is…*, valamint hagyatékában őrzött önéletrajzai hogyan hallgatják el a zsidó identitást. Mit tart fontosnak megemlíteni vagy elhallgatni önéletírásában, milyen adatokat ad meg magáról különböző célokra? Hogyan értelmezhetők, mire enged következtetni az identitás elhallgatása?

Munk Artúr családja, származása, hivatalos dokumentumai

Munk Artúr szabadkai író, orvos felmenői apai részről budapesti zsidó családból, anyai részről pedig szabadkai zsidó családból származtak. A pesti ág a budapesti Zsidó Múzeum és Levéltár Családfakutató Központja szerint neológ zsidó család volt. Munk Artúr nagyapja Munk Adolf könyvelő volt. Születéséről nincs adat. Felesége, azaz Munk Artúr apai nagyanyja Adler Josephine volt. 1860. szeptember 9-én házasodtak össze Pesten. Adolf akkor 37, Josephine 23 éves volt, mindketten pestiek.

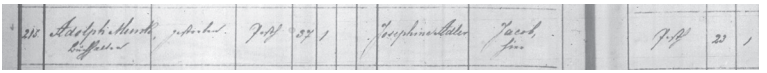

1. kép: Munk Adolf és Adler Josephine házassági anyakönyvi bejegyzése 1860. szeptember 9-éről. Házassági anyakönyv, 1851–1866. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Négy gyermekük született, Anna, Gyula, Hermine, Gizella. Munk Gyula volt Munk Artúr édesapja. 1862. december 16-án született Budapesten, szüleivel a Nagymező utca 31-ben laktak.

A szabadkai Történelmi Levéltárban őrzött zsidó házasok anyakönyve alapján 1885. június 21-én, Szabadkán kötött házasságot Munk Gyula budapesti hivatalnok, aki a szabadkai VI. kerületben élt, a Terézia utca 30-as szám alatt. 23 éves volt akkor a bejegyzés szerint. A feleség a szabadkai Müller Flóra lett – aki Müller Samu mészáros és Körpl Emma gyermeke volt –, és Szabadkán, a VII. kerület 47-ben lakott. Müller Flóra 20 éves volt akkor, tehát 1865-ben született.

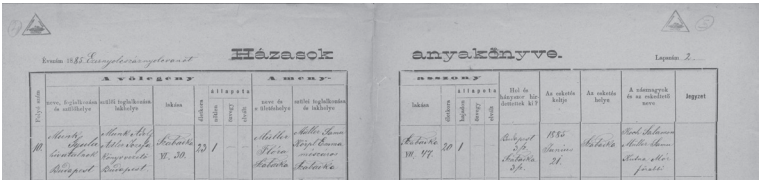
Házasok anyakönyve.

2. kép: Munk Artúr szüleinek, Munk Gyulának és Müller Flórának a házassági anyakönyvi bejegyzése 1885-ből. Történelmi Levéltár, Szabadka. F: 208. 55. 591. 10/1885

Munk Artúr nagyapja, Samu Müller szabadkai mészáros, Abraham és Nancsi gyermeke, 24 évesen vette el az Évi Körpelként bevezetett későbbi Körpl Emmát, 23 éves szabadkai lakost. Samu Müller és Évi (Emma) Körpel (Körpl) 1863. március 17-én házasodott Szabadkán. Müller Samunak (Samuel) és Körpl Emmának (Emilie) Flórán kívül született egy Lani nevű kislányuk, egy Jákob (Jacob) nevű fiuk is 1863. december 30-án, valamint egy Janka nevű kislányuk 1866. december 16-án. Müller

Samu 1898. november 27-én halt meg, a szabadkai zsidó temetőben nyugszik.

A szabadkai Történelmi Levéltárban őrzött zsidó születési anyakönyvben Munk Arthúrként beírt zsidó újszülött Szabadka VI. kerületében, a Terézia utca 30-ban, egy sarki kis házban (ma Mihovila Pavleka Miškina utca Szabadkán) született törvényes gyermekként 1886. május 25-én. A bába, akinél Munk Artúr született, Weisz Anna volt, Blum Lipót szabadkai sakter pedig 1886. június 1-jén metélte körül a kisbabát. A komához vagy tanúhoz Müller Samu mészáros, a nagyapa van beírva.

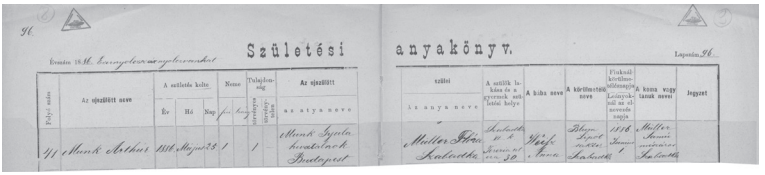
Születési anyakönyv.

3. kép: Munk Artúr születési anyakönyvi bejegyzése 1886-ból. Történelmi Levéltár, Szabadka. F: 208. 55. 574. 41/1886

Munk Jolán, a húg 1891. október 12-én született. Munk Artúr árván maradt a húgával, Jolánnal, ugyanis Munk Gyula, az apa 1896. június 29-én halt meg – a szabadkai zsidó temetőbe temették –, az anya pedig egy évre rá. Mindketten tüdővészben. A főgimnáziumi anyakönyvekből kiderül, hogy Munk Artúr nagymamája, Müller Flóra édesanyja volt a gyámja. A szabadkai főgimnázium értesítőjében 1899 és 1904 között Munk Artúr izraelitaként szerepel.

Sorszám	A tanuló neve, vallása és születésének kelte	Hazája, születése helye	Atyjának vagy gyámnokának neve, állapota és lakhelye	Ösztöndíjas-e?	Tandíjmentes vagy fizető-e?
40.	Munk Arthur izr. 1886. május 25.	M. O. Szabadka B. B. vm.	Özv. Müller Samuné magánzó Szabadka		I. Félév. Fiz. tandíj mentes 1899. dec. 20. 17408. sz. fiz. 12 kor. 50 fill. II. Félév. Fiz. tandíj mentes 1899. dec. 20. 17408. sz. fiz. 12. kor. 50. fill.

4. kép: Munk Artúr főgimnáziumi értesítője. Történelmi Levéltár, Szabadka. F: 19. 72. 1900/1901. tanév, V. osztály, 40. sorszám

Az 1909. június 2-ai egyetemi orvosi végbizonyítványában az izraelita felekezet van feltüntetve, ugyanebben az időben orvosi szigorlati könyvében is izraelitaként szerepel a Semmelweis Egyetem Központi Levéltárában.

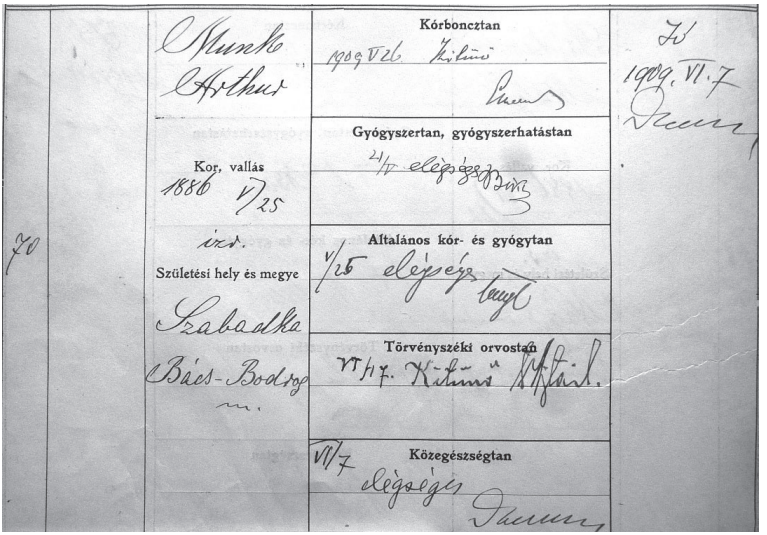

5. kép: Munk Artúr szigorlatai 1909-ben. Semmelweis Egyetem Központi Levéltára. 1/c 67. kötet, Újrendszerű II. orvosi szigorlat

1909. október 23-án viszont már római katolikusként van nyilvántartva az orvosi szolgálati könyvecskéjében és a bizonyítványában is.

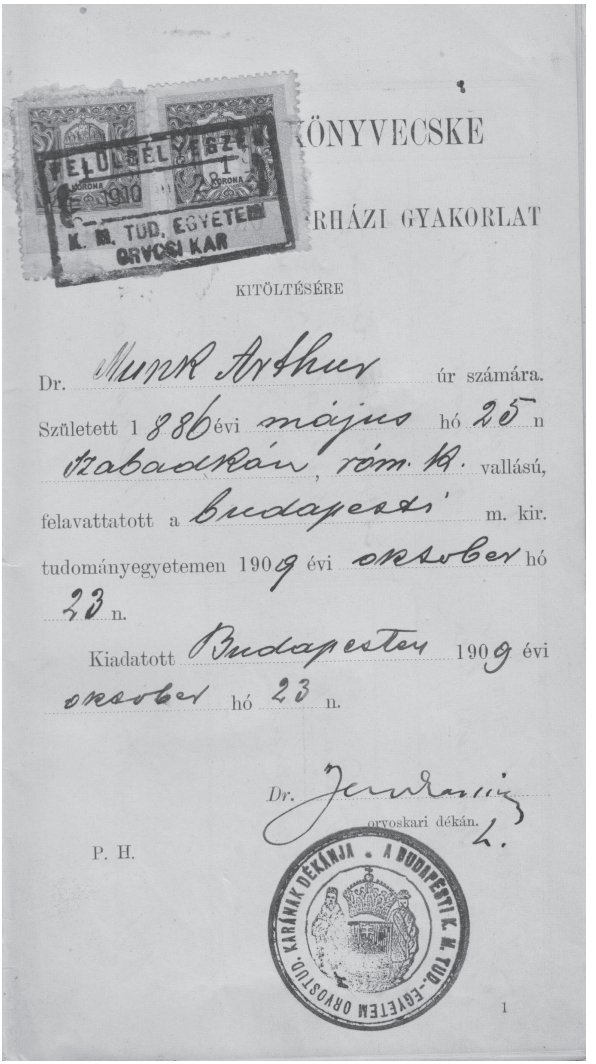

6. kép: Munk Artúr szolgálati könyvecskéje 1909-ből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 12.

A doktori diplomájának másolatán Arthurius Munk neve mellett a római katolikus vallás áll 1910. december 10-éről.

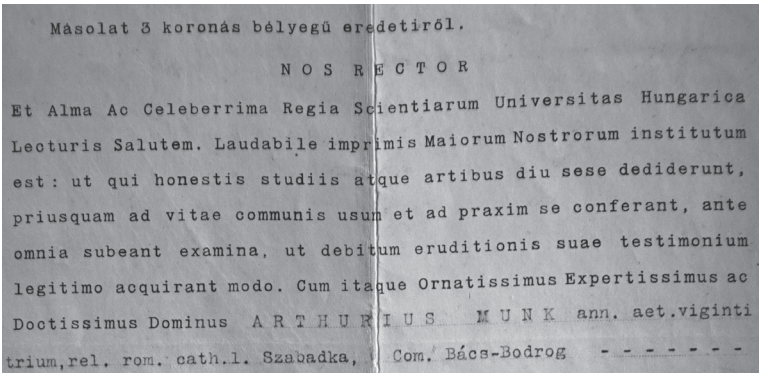

Másolat 3 koronás bélyegű eredetiről.

N O S R E C T O R

Et Alma Ac Celeberrima Regia Scientiarum Universitas Hungarica Lecturis Salutem. Laudabile imprimis Maiorum Nostrorum institutum est: ut qui honestis studiis atque artibus diu sese dediderunt, priusquam ad vitae communis usum et ad praxim se conferant, ante omnia subeant examina, ut debitum eruditionis suae testimonium legitimo acquirant modo. Cum itaque Ornatissimus Expertissimus ac Doctissimus Dominus A R T H U R I U S M U N K ann. aet.viginti trium,rel. rom. cath.l. Szabadka, Com. Bács-Bodrog - - - - - - -

7. kép: Munk Artúr orvosi diplomamásolatának részlete 1910-ből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 12.

A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban kutatva nem találtam még meg a megkeresztelkedésének időpontját. Hagyatékában nincs semmilyen adat a keresztelőjéről.

Amikor Munk Artúr az első világháború utáni orosz hadifogságából feleségével, Elza Schliskewitz-cel és György kisfiával hazatért Szabadkára, katolikus templomban esküdtek meg, és gyermekük is a katolikus vallást vette fel. 1921. december 16-án kötöttek házasságot Szabadkán, a Szent Péter templomban, a Szent Mihály plébánián. Munk Artúr ekkor már római katolikusként volt nyilvántartva (konverzió útján), és a Petőfi utcában élt evangélikus feleségével.

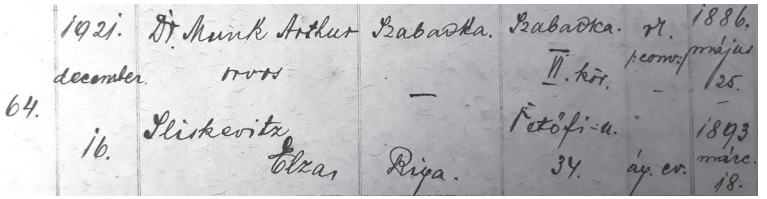

1921. dr. Munk Arthur Szabadka. Szabadka. rk. 1886.
december rkvv II. kér. r.kom. május
64. 16. Schliskewitz Elza Rigya. Petőfi-u. 34. ág. ev. 1893 márc. 18. 25.

8. kép: Munk Artúr és Elza Schliskewitz házassági anyakönyvi bejegyzése 1921-ből a szabadkai Szent Mihály plébániáról, 8. lapszám

Munk György, a fiuk 1919. november 7-én született Sadrinszkban, Jekatyerinburg tartományban. 1921. november 26-án keresztelték meg a szabadkai Szent Mihály plébánián, ami a Szent Péter templomhoz tartozott.

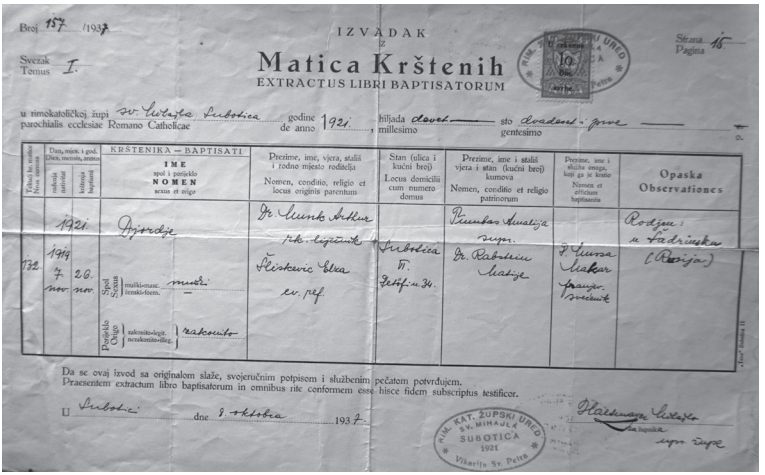
IZVADAK
iz
Matica Krštenih
EXTRACTUS LIBRI BAPTISATORUM

9. kép: Munk György keresztelkedési anyakönyvi kivonata. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 13.

Munk Artúr zsidó származása sehol sem bukkan fel írói munkásságában. A hagyatékában, melynek egy nagyobb részét a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi, egyetlen, szerb nyelvű önéletrajzban ír zsidó származásáról, egy másikban pedig körülírja azt. A származásáról viszont tanúskodnak hivatalos papírjai, egyetemi dokumentumai, amelyekből az előbb idéztem.

Nyilvánossá tett identitás

Fenyves Katalin zsidó témájú kutatásaiban a kutatott személyek zsidóságának alapját az szolgálta, hogy zsidó családban született-e a szerző. Ha „a zsidó identitáspolitikának részét képezi a zsidó identitás nem vállalása, akkor érdemes megvizsgálni, hogy aki beleszületik, mit választ, illetve hogy az identitását nyilvánosnak tartja-e, explicitté teszi-e, vagy sem" (FENYVES 2010: 19).

A 18. század végén főleg jiddis volt a zsidók anyanyelve. A 19. században a legkorábbi magyarországi zsidó önéletírásnak már német a nyelve. Munk nagyszüleinek és szüleinek természetes lehetett a magyarosodás, jelen lehetett azonban köztük a többnyelvűség is. 1859-től, tehát ebben az időszakban már leginkább a magyar volt a középiskolai oktatás nyelve. Munk néhány szövegében még érződik a német nyelvi zsargon, német jövevényszavakat használt. Feleségével is németül beszélt. Míg az 1800-as évek fordulóján egy zsidó családban minden determinált volt: az egyén élete és identitása, addig a 19. század végén már maga határozta meg sorsát. Munk Artúr későn házasodott, sokat kalandozott, mert félt, hogy korán véget ér az élete, mint a szüleinek, és mindent látni szeretett volna. Az 1870 után születettek egyértelműnek tartották a szerelmi házasságot, így ő is. „Önvallomásaik tanúsága szerint az ő zsidóságélményük radikálisan különbözik az eddigiektől. Néhányuknak családja már olyan messzire jutott a magyarosodás folyamatában, hogy ők gyermekkorukban nem is tudták, hogy zsidók" (FENYVES 2010: 222).

Énazonosság az egodokumentumokban

Vajon elfogadjuk-e a szerző, Munk Artúr végső álláspontját az életrajzi konstrukciója kapcsán, vagy pedig nyomon követjük az „önmagaság" változásait az életrajzi vázlatokon, változatokon és további egodokumentumokon keresztül?

Pierre Bourdieu értekezett az életrajzi illúzióról, hiszen, mint írja, „az élettörténetnek tehát mind formája, mind tartalma változik a megcélzott piac jellegétől függően" (BOURDIEU 2002: 74). Munk Artúr több önéletrajzot készített különböző célra – többek között különböző munkakörök betöltéséhez –, ezekből csak egyben írja körül zsidó származását, és csak egyetlenegyben írja le önmagáról, hogy zsidó származású. Ezen írógéppel írt önéletrajz 1947. augusztus 23-án készült: „Za vreme madjarske okupacije 1944. godine bio sam izbačen iz okružnog ureda, zbog porekla. Počev od toga vremena sve do oslobodenje bilo mi je zabranjeno i privatno praktizirati."[1]

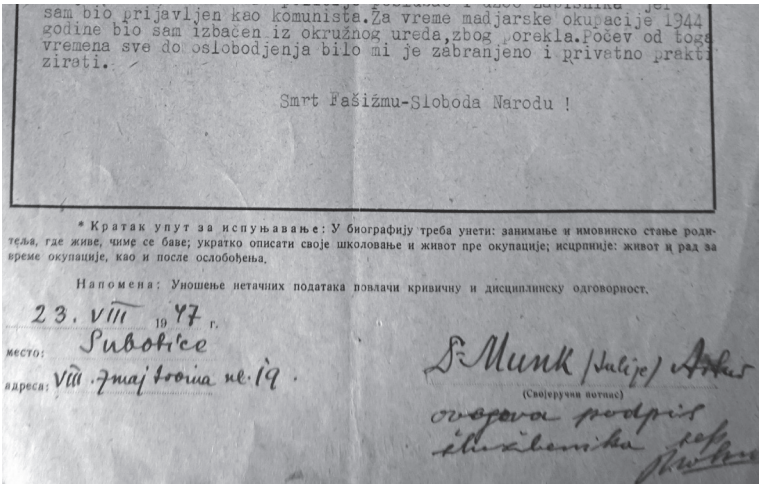
sam bio prijavljen kao komunista. Za vreme madjarske okupacije 1944 godine bio sam izbačen iz okružnog ureda, zbog porekla. Počev od tog vremena sve do oslobodjenja bilo mi je zabranjeno i privatno prakti zirati.

Smrt Fašizmu-Sloboda Narodu !

* Кратак упут за испуњавање: У биографију треба унети: занимање и имовинско стање родитеља, где живе, чиме се баве; укратко описати своје школовање и живот пре окупације; исцрпније: живот и рад за време окупације, као и после ослобођења.

Напомена: Уношење нетачних података повлачи кривичну и дисциплинску одговорност.

23. VIII 1947 г.

место: Subotice

адреса: VIII. Majtovina ul. 19.

Munk (Julije) Artur

(Својеручни потпис)

ovogova podpis
službenika

10. kép: Munk Artúr önéletrajza szerb nyelven 1947. augusztus 23-áról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 12.

Az 1946. október 1-jén kézzel és írógéppel is jegyzett önéletrajzában felfedi származását: „4.) Za vreme rata radio sam kao lekar u Subotici. Za vreme mađarske okupacije vršio sam Kvart. lek. službu u Okr. Uredu u Subotici. Meseca juna 1944. god. bio sam izbačen iz Okr. Ureda zbog jevrejskog porekla. Počev od tog vremena sve do oslobodjenja bilo mi je zabranjeno i privatno praktizirati. Od deportacije me je spasilo jedino arijsko poreklo moje supruge."[2]

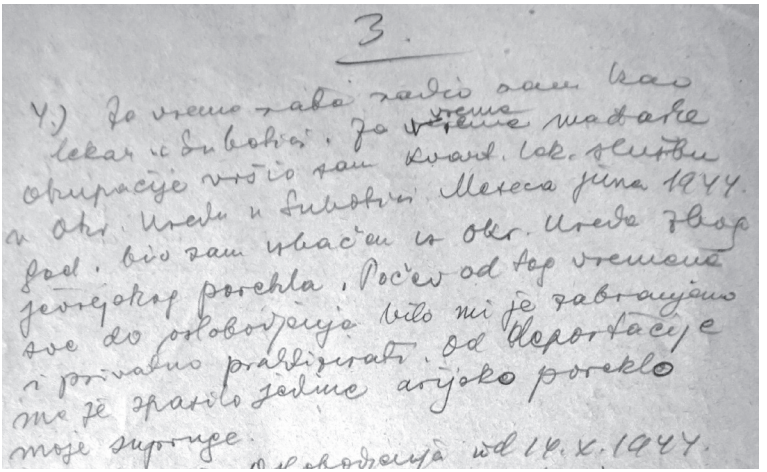

11. kép: Munk Artúr önéletrajza szerb nyelven 1946. október 1-jéről. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 11.

A pszichobiográfusok szerint az írók olyan képet festenek magukról az egodokumentumokban, amilyen írói szándék vezérli őket, ezért ezeket kellő távolságtartással, utánajárással kell vizsgálni, helyessé alakítani, hiszen elfogultak lehetnek.

Irving Alexander a szembetűnőség nyolc elsődleges indikátoráról értekezik, amelyek felfedik a szerző rejtett konfliktusait, tudattalan vágyait (BÁLINT 2014). Ide tartozik a gyakoriság, amikor is visszatérő események, témák merülnek fel alkotásában. Munk Artúrnál ekként értelmezhető a zsidó lányok folyamatos megemlítése, lenézése. Ugyanilyen árulkodó jele a témának a túlhangsúlyozottság, avagy a rosszul hangsúlyozott témák, amelynél szintén a zsidó lányok hangsúlyos megemlítése az árulkodó jel. Munk Artúr naplóját 1915. október 28-án kapta húgától, Munk Jolántól az első világháborúban tábori postával. Sok német hadi töltelékszót, kifejezést használt benne. Úgy írt a zsidókról, mintha ő maga nem lett volna az. Varsótól délre, Pietrków városában például a lengyel nőkben gyönyörködött. Akkor még nem tudta, hogy az ő felesége is lengyel lesz. Tetszett neki az alakjuk, nemesebb fajnak tekintette őket. A zsidó lengyel lányokat viszont csúnyának tartotta.

„Ha száz évig élnék is akkor se felejteném el, hogy egy bakánál láttam egy fülfecskendőt és egy női emlőszívó üvegharangot gummi-ballonnal. Ő ezt rabolta el.
– Minek ez neked? – kérdem.
– Hát csak valamire elhasználom…
Közben a menekültek százai – csupa zsidó, főleg asszony, gyerek – sírtak, jajveszékeltek.
Pedig a veszély rájuk nézve nem is volt olyan nagy. Sokan közülük is megsebesültek. Mialatt a magyarországi zsidók nyugodtan csaltak odahaza – ezek mennyit szenvedtek.
A zagorcei zsidó kocsmáros is, aki az imént még öt koronát kért a snapszjáért, most már öt krajcárért árulta és sürgősen pakkolt.
Összeszedett minden pénzt és odébb állott.
Egy-egy ilyen menekülő szekéren 15–20 személy is ült. Többnyire jó kövér zsidóasszonyok. Dunnák közt ültek a kocsin, piszkosan, kócosan, kisírott szemekkel.
Ja – ez a háború" (MUNK 1999: 32).

Többször is említi naplójában, több várost összehasonlítva, hogy a zsidó lányok nem szépek, kócosak. „Nem tudom megérteni, hogy miért kócosak ezek a zsidólányok, amikor egész nap folyton fésülködnek" (MUNK 1999: 66). Irving Alexander a szembetűnőség nyolc elsődleges indikátora (BÁLINT 2014) között említi még a tagadást, a túlzásba vitt tiltakozást valami ellen. Ehhez hasonlítható Munknál a zsidó mivoltáról való hallgatás, ami a személyes vonások kiretusálását jelenti. Eva Reichmann értekezik a hallgatás témájáról. Olyan alkotókat is górcső alá vesz, akik zsidó származásukat, eredetüket letagadták, leplezték. Ezt a szerző minden esetben a zsidó identitásukkal szembeni bizonytalanságérzettel magyarázza (REICHMANN 1997). Szántó T. Gábor zsidónak tartja a származás és betérés általi tagokat, és tesz még egy különbséget irodalmi szempontból annál, aki, bár tagadja származását, kitér vagy bujkál, „műve szövetében észlelhető a mivoltára utaló komponens" (SZÁNTÓ T. 1997: 248).
Munk Artúr *Köszönöm addig is…* című önéletírásának szövetében nem lelhető fel ez a bizonyos komponens. A Piros utcára – ahol felnőtt –, szüleire, nagyszüleire ekként emlékezik vissza:

„Itt éltem le szomorú gyermekkoromat.
Kilencéves voltam, amikor apámat elvitte a tüdővész. Fiatal volt, alig harmincnégy éves. Kis, sötét szobában feküdt és rekedten köhögött. Arccsontjai kimeredtek, fénylő, fekete szeme mélyen ült a beszáradt szemgödörben. Nem szerettem apámat, szöktem tőle, féltem sötét tekintetétől. Élénken emlékezem az öreg, szuszogós orvosra, aki néha meglátogatta sorvadásos apámat, felírt holmi teát, vagy kenőcsöt, aztán fogta fekete botját és tovább ment" (MUNK 2018: 5).

Anyja egy éven belül szintén tüdővészben hunyt el. Varrással foglalkozott. Tízévesen már a nagyanya nevelte, férje, azaz a nagyapa már meghalt az önéletírás szerint, a dokumentumok alapján viszont tizenhárom éves volt Munk, amikor nagyapja meghalt. A nagymama lakott a Piros utcában, kifőzdéje volt. „Nagyanyámnak kifőzése volt, kosztosokat tartott. Ebből éltünk. Közben szorgalmasan hordtam ki házakhoz a kolbászt és virslit, amit öreganyám készített. Ha korgott a gyomrom, arra gondoltam, vajon marad-e étel számomra, nem viszik-e szét a kosztosok" (MUNK 2018: 8).
Vajon Müller Samu, a nagyapa kóser mészáros volt-e? Ha az volt, a család szabadkai ága tarthatta még a zsidó hagyományokat. Bár Munk leírása szerint kolbászt és virslit vitt házhoz, ami disznóból készülhetett. Kutatásaimból kiderül, hogy pesti nagyszülei is neológ zsidók voltak, a vallásos hagyományokat tehát kevésbé tarthatták fontosnak. Mivel Munk szülei korán elhunytak, a még megmaradt hagyományozódás is abbamaradhatott. A kolbászos história alapján a szabadkai ág szintén neológ lehetett. Ezeket a gondolatokat bizonyítva egyetlen szöveghelyet találtam, amelyet már az életének végén járó író vet papírra a *Köszönöm addig is*… című önéletírásában, egy óceánjárón tett viharos út után: „Sohasem voltam vallásos, de meghatottak a nyílt óceánon ezek az egyházi dalok. Az ember szinte elhitte, hogy mi, hajósok, egy ismeretlen hatalom kezében vagyunk és kizárólag az ő kegyelmétől függ rongyos életünk" (MUNK 2018: 58).
Egy megközelítés szerint „a gyermekkorról szóló önéletrajzi beszámolók esetében mindig szükségünk van egy kulcsra, amelynek segítségével megfejthetjük ama tudattalan mottót, amely bizonyos témák elfojtását és mások előtérbe állítását irányítja" (H. ERIKSON 1991: 73). Munk Artúr-

ral kapcsolatos kutatásaim során a budapesti neológ nagyszülői ág volt számomra a kulcs, hiszen megértettem, hogy már nagyszülei sem tartották oly erősen a zsidó hagyományokat. Az 1886-os születésű Munk Artúr már mindezen hagyományok és kötöttségek nélkül nőtt fel. Nem is várható el tőle, hogy művei szövetében felbukkanjon a téma.

KIADÁS

MUNK Artúr 1999. *Napló 1915–1916*. Életjel, Szabadka

MUNK Artur 2018. *Köszönöm addig is… Egy orvos életregénye*. Jakab és Komor tér 6. Egyesület, Budapest

IRODALOM

BÁLINT Ágnes 2014. *Pszichobiográfia és irodalom*. Kronosz, Pécs

BOURDIEU, Pierre 2002. *A gyakorlati észjárás*. Napvilág Kiadó, Budapest

ERŐS Ferenc 2001. *Az identitás labirintusai*. Janus/Osiris, Budapest

FENYVES Katalin 2010. *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Corvina, Budapest

GERŐ András 2005. *A zsidó szempont*. PolgART, Budapest

GYÁNI Gábor 2013. *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram, Pozsony

H. ERIKSON, Erik 1991. *A fiatal Luther és más írások*. Ford. Erős Ferenc, Pető Katalin. Gondolat, Budapest

KARÁDY Viktor 1997. *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Cserépfalvi kiadása, Pécs

REICHMANN Eva 1997. Vád alá helyezett szerzők? In *A határ és határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról.* Szerk. Török Petra. Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, Budapest

SZÁNTÓ T. Gábor 1997. (Magyar-)zsidó írónak lenni. Egy paradoxon természetrajza. In *A határ és határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról.* Szerk. Török Petra. Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, Budapest

JEGYZETEK

[1] Magyar fordítása: „Az 1944-es magyar megszállás idején kizártak a járási hivatalból, a származásom miatt. Attól az időponttól kezdve egészen a felszabadulásig megtiltották a magánrendelést is." Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 12.

[2] Magyar fordítása: „4.) A háború alatt orvosként dolgoztam Szabadkán. A magyar megszállás idején a Szabadkai Járási Hivatalban végeztem kerületi orvosi szolgálatot. 1944 júniusában zsidó származásom miatt kizártak a járási hivatalból. Attól az időponttól kezdve egészen a felszabadulásig megtiltották a magánrendelést is. Egyedül feleségem árja származása mentett meg a deportálástól." Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 11.